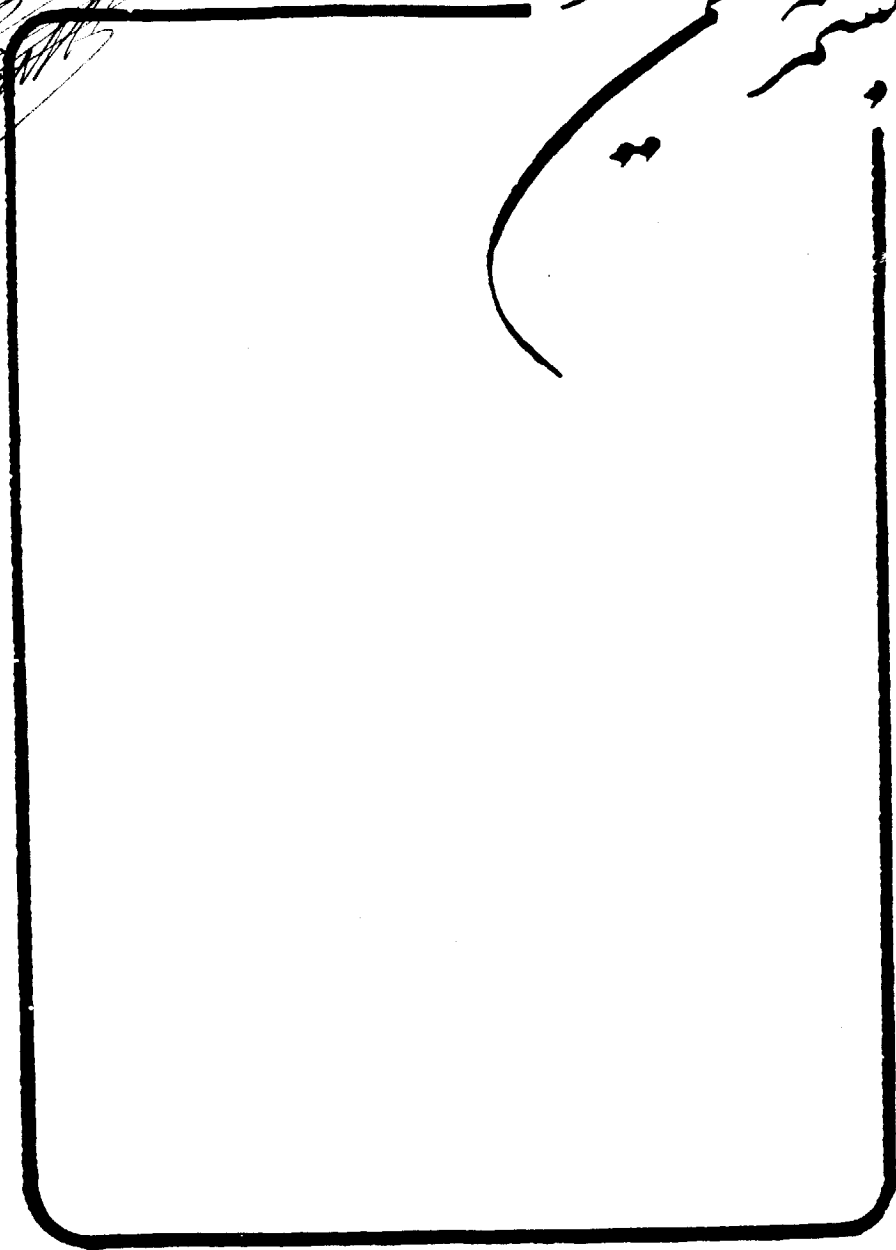

باسمہ تعالیٰ
تاریخ: ۲۴ / ۱۱ / ۲۰۲۰
مقام: لاہور

بسم اللہ الرحمن الرحیم

۲۷۲۵۰

مرکز مطالعات و تحقیقات
تاریخ و ادبیات

دانشگاه شهید بهشتی
دانشکده ادبیات و علوم انسانی

پایان نامه کارشناسی ارشد تاریخ

موضوع:

میرزا آقاخان کرمانی

محیط اجتماعی، آثار و اندیشه ها

استاد راهنما:

جناب آقای دکتر رضا شعبانی

۱۴۹۴۴

استاد مشاور:

جناب آقای دکتر علی اصغر مصدق

پژوهشی از:

علی عبداللهی نیا

۲۷۲۵۵

تقدیم به پدر و مادرم که:

زیباترین چشمه هستی

زیباترین سرود فلقت

دیباچه سبزترین مکایتهای مهربانی

و پاکترین تندیس محبت و فداکاری هستند.

تقدیم به همسر من:

کرانه‌های پر مهرش

استوارترین تکیه گاهم

و سایه سار عشق و وفاداریش

همیشگی‌ترین پناهم بوده است.

- مقدمه

- نقد و بررسی منابع

فصل اول:

ایالت کرمان در عهد قاجاریه

فصل دوم:

- اوضاع سیاسی، اجتماعی و اقتصادی کرمان

۱- کرمان شهرکارگری

۲- کرمان در عرضه رقابت خاندانهای حکومتگر

فصل سوم:

اوضاع فرهنگی کرمان

۱- صوفیه

۲- علمای اصولی

۳- شیخیه

فصل چهارم:

کرمان بستر جنبش‌های سیاسی. اجتماعی

فصل پنجم:

زندگینامه میرزا آقاخان

۱- از تولد تا آوارگی

الف) انساب و اجداد

ب) دوران کودکی و جوانی

۲ - اقامت در اصفهان

۳ - زندگی در استانبول

الف) همکاری با روزنامه اختر

ب) همکاری با روزنامه قانون

ج) همکاری با انجمن اتحاد اسلام

● - سیدجمال الدین اسدآبادی

● - فعالیت‌های میرزا آقاخان در انجمن اتحاد اسلام

● - دستگیری و بازداشت

● - میرزا رضا کرمانی

● - اقدامات برای رهایی محبوسین

● - محبوسین در تبریز

فصل ششم:

آثار و تألیفات:

۱ - آئینه سکندری

۲ - نامه باستان

۳ - تاریخ ایران از اسلام تا سلاجقه

۴ - تاریخ شانزمان ایران

۵ - سه مکتوب

۶ - صدخطابه

۷ - تاریخ قاجاریه و بیان سبب ترقی و تنزل احوال دولت و ملت ایران

۸ - معلوم کردن تکالیف ملت

- ۹ - رضوان
- ۱۰ - نامه سخنوران
- ۱۱ - آئین سخنوری
- ۱۲ - ریحان بوستان افروز
- ۱۳ - حکمت نظری و هشت بهشت
- ۱۴ - هفتاد و دو ملت
- ۱۵ - کتاب تکوین و تشریح
- ۱۶ - فصل الخطاب فی ترجمه احوال الباب
- ۱۷ - خلاصة البيان
- ۱۸ - عقاید شیخیه و بابیه
- ۱۹ - رساله انشاء الله، ماشاء الله
- ۲۰ - رساله عمران خوزستان
- ۲۱ - ترجمه‌ها
- الف) ترجمه رمان تلماک
- ب) کتابی در هیئت و جغرافیای ایران
- ۲۲ - نامه‌ها و مکتوبات
- فصل هفتم:
- نقد و بررسی اندیشه‌ها
- ۱ - باورهای اعتقادی
- الف) اندیشه‌های دینی
- ب) گرایش‌های مرامی و مسلکی

۲ - اندیشه‌های ادبی

۳ - اندیشه‌های اجتماعی

۴ - اندیشه‌های فلسفی

۵ - اندیشه تاریخی

الف) تاریخ از نظر میرزا آقاخان

ب) روش و سبک او در تاریخ نگاری

ج) تاریخ ایران از نگاه میرزا آقاخان

- تاریخ ایران پیش از اسلام

- تاریخ ایران بعد از اسلام

- میرزا آقاخان و اندیشه ناسیونالیسم ایرانی

سخن آخر

کتابنامه

الف) منابع

ب) تحقیقات جدید

ج) روزنامه‌ها و مجلات و ماهنامه‌ها

مقدمه:

متفکران و اندیشه ورزان دارای شخصیت و ویژگیهای فردی بی نظیر و استثنایی اند، توجه به این بعد از زندگی آنها اهمیت غیر قابل انکار دارد. اما باید توجه داشت، که آنها زاده و بالیده اجتماع خود هستند. عناصر سازنده تفکرشان، از جامعه و شرایط آن سرچشمه می گیرند. در بستر جامعه است، که رشد کرده، و جوانه می زنند، و بار می دهند. زیرا در تنهایی و انزوا، خلاقیت و نوآوری امکان پذیر نیست، حتی تفکر و اندیشه های انقلابی و عصیانگر، بازتابی از شرایط موجودند.

برای اندیشمندانی که علیه آموزشها و حتی سنتهای فرهنگی رایج عصیان می کنند، راه گریزی از تأثیر زیر ساخت های فرهنگی، اجتماعی گذشته نیست، و سایه سنگین عقاید و افکار آموخته، همواره با آنهاست از اینرو توجه به اوضاع و احوال اجتماعی، سیاسی، فرهنگی محیط زندگی آنها قابل اعتنا و مهم است،

مکمل مطالعات و شناخت ویژگیهای فردی آنهاست. →

محیط اجتماعی کرمان در اواخر قرن سیزدهم سبب ظهور چهره های شاخص و بی همانندی در عصر مشروطیت شده، و هر یک به شکلی و طریقی در عرصه تاریخ این سرزمین تأثیر شگرف و اقداماتی ماندگاری را بجای نهادند.

برجسته ترین چهره ادبی، سیاسی، که نام با افتخارش زینت بخش سرلوخه آزادیخواهی

این مملکت است. میرزا عبدالحسین خان بردسیری مشهور به میرزا آقاخان کرمانی است

در این تحقیق سعی بر آن بوده، علاوه بر شخصیت و ویژگیهای فردی بی نظیر و شرایط

خانوادگی او، به شرایط محیط و اجتماع آن روزگار کرمان نیز توجه شود.

از آنجا که میرزا آقاخان از شخصیت های تأثیرگذار در اندیشه سیاسی دوره قاجار بوده، که

نقش و اهمیت شایان توجه دارد. با وجود تحقیقات و نوشتارهای عرضه شده، راجع به او،

همچنان ابعاد شخصیتی و فکریش ناگفته های بسیار دارد. و از سوی دیگر بررسی زندگی او

بعنوان برجسته ترین اندیشمند سیاسی کرمان در دوره قاجار، بررسی زندگی یک شخص

نیست، بلکه در حکم پویش در یک جریان و تفکر است، که با شناخت جایگاه میرزا آقاخان،

نیست، بلکه در حکم پویش در یک جریان و تفکر است، که با شناخت جایگاه میرزا آقاخان، می‌توان به میزان تلاش و کوشش مردم کرمان در راه حریت و مساوات پی‌برد.

انتخاب این موضوع هم قدر و ارجی بر زحمات مبارزان راه آزادی، و هم از علایق و دلبستگیهای نگارنده به متفکران کرمان، که میرزا آقاخان بحق سمبل آنان است، نشأت می‌گیرد.

﴿ در این تحقیق بر آن بودم، با دیدی منصفانه و خارج از پیش‌داوری و بیشتر با تکیه بر آثار

میرزا آقاخان، که تراویده از ذهن اوست، به شناخت و ارزیابی تفکر او دست یابم. ﴾
اما لازم به ذکر است، علیرغم سعی برای دسترسی به آثار مکتوب میرزا آقاخان، موانع و مشکلاتی وجود داشت. از جمله بسیاری از اسناد و مدارک و نامه‌های شخصی او منتشر نشده، و یا در مجموعه‌های خصوصی و خانوادگی نگهداری می‌شود.

دیگر آنکه بسیاری از آثارش بدلیل محدودیت‌ها و حساسیت‌ها منتشر نشده، بصورت خطی و حتی در نسخه‌های منحصر به فرد در کتابخانه‌ها و یا در موزه‌های خارج از کشور است.

با وجود این مشکلات، سعی شده، حتی الامکان به آثار موجود وی رجوع شود، که این آثار بصورت خطی یا چاپی و یا آنکه بصورت گزیده در نشریات مختلف به چاپ رسیده‌اند. لذا با تمام موانع و نارسائیه‌ها، امید آن دارم، که توانسته باشم، با رجوع به منابع در اختیار، زوایایی از شخصیت و تفکر این اندیشمند کرمانی را روشن نمایم. بدون تردید این تحقیق از نقص و اشتباه خالی نیست، تنها وسعت نظر و غمض عین اساتید محترم پرده پوش آن تواند بود.

در پایان بر خود فرض و لازم می‌دانم، که از زحمات و راهنمائیهای بی‌دریغ استاد گرانقدر جناب آقای دکتر رضا شعبانی و مشاورتهای ارزنده و راهگشای استاد معزز جناب آقای دکتر مصدق کمال تشکر و امتنان را نمایم.

علی عبداللہی نیا

نقد و بررسی منابع و مأخذ

پایه این تحقیق بر اساس رجوع به دو دسته منابع و مأخذ تاریخی بوده است. دسته اول، منابعی که محیط و اوضاع اجتماعی و سیاسی و فرهنگی روزگار میرزا آقاخان را برای ما روشن می‌کند.

دسته دوم، منابع و مأخذی که راجع به شخصیت و فعالیت‌های سیاسی و اجتماعی خود وی نگاشته شده است.

از آنجا که آثار میرزا آقاخان، در شناخت او، مهمترین منابع محسوب می‌شود، محور اصلی این تحقیق بوده، که مورد بررسی و امعان نظر قرار گرفته‌اند.

از جمله کتابهای مهم دسته اول، کتاب «تاریخ کرمان» نوشته احمدعلی خان وزیری است. احمدعلی خان وزیری از وابستگان به سلسله قاجاریه بوده است.*

وزیری تألیف این کتاب را از سال ۱۲۹۲ ق شروع و تا سال ۱۲۹۳ ق آنرا به کمال رساند. این کتاب وقایع مربوط به تاریخ کرمان را از کهن‌ترین ایام تا حدود سال ۱۲۰۹ ق در برمی‌گیرد. بعدها فرزندش آقاخان بدستور عبدالحسین میرزا سالار لشکر، کار پدر را پی‌گرفت، و وقایع کرمان را تا زمان علاءالملک نوشت.

این کتاب را بنام سالار لشکر فرمانفرما، «سالاریه» نام نهاد.

کتاب از لحاظ انشاء و نگارش به سبک منشآت عهد قاجاریه می‌باشد. در باب تاریخ کرمان از منابع ذی قیمت است، زیرا وزیری به کتاب و منابع بی‌شماری در باب تاریخ این خطه دسترسی داشته، و از آنها سود جسته، و نکته مثبت آن ذکر منابع توسط نویسنده است.

امتیاز مهم کتاب، نگارش وقایع اواخر عهد زندیه و اوایل قاجار است، در حالیکه در ذکر وقایع قبل از این دوران، اختصار را وجه کار قرار داده است.

قسمت الحاقی کتاب از برجستگی و امتیاز بخش اصلی برخوردار نیست. نویسنده با توجه

---

* - احمدعلی خان وزیری نواده آقاعلی وزیر کرمانی است که در زمان حمله آقامحمدخان به کرمان از وی جانبداری کرد و علیه لطفعلیخان اقدام نمود. بعد از فتح کرمان، آقامحمدخان قاجار، محمدتقی خان فرزند آقاعلی وزیر را به حکومت کرمان گماشت.

به وابستگی های که به خاندان حکومتی کرمان داشته، در مورد بعضی وقایع، یا اغماض نموده، و یا به اختصار بسنده کرده است.

بعنوان مثال وقایع مربوط به آقاخان محلاتی به اختصار ذکر شده، اختلافات شاهزادگان قاجار در کرمان، کم اهمیت تلقی گردیده، و وقایع مهمی همچون قضاای قتل ناصرالدین شاه و فاجعه قتل دو اندیشمند کرمانی در تبریز، در کتاب او جای نیافته است. این در حالی است که مؤلف بخش اصلی کتاب، وقایع را با دقت نظر خاصی نوشته، و جزئیات را مورد توجه قرار داده است.

کتاب همچون کتب تاریخی ایران، شرح و حال حاکمان است، از این رو شرح احوال اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی کرمان در محاق فراموشی قرار گرفته، و اگر شرح و توضیحی آورده، بسیار اختصار و اندک است. بر بخش الحاقی این ایراد مضاعف و شرح تملق آمیز وقایع چیرگی خاصی دارد.

اثر دیگر این نویسنده، کتاب «جغرافیای کرمان» است: این کتاب در حکم مقدمه کتاب «تاریخ کرمان» است، که نگارش آن در سال ۱۲۹۱ ق شروع و به تصریح کتاب تا ۱۲۹۳ ق بطول انجامیده است.

این کتاب به عنوان تکمیل کننده تاریخ کرمان، علاوه بر شرح موقعیت جغرافیایی بلوکات، راجع به معاریف و رجال آن خطه اعم از علما، تجار، کلانتران، منشیان، شعرا و... داد. سخن داده است.

کتاب مشتمل بر یک مقدمه و چهار تنبیه و یک خاتمه می باشد، که منظور همان «تاریخ کرمان» است.

مؤلف با دقت و ظرافت خاصی علاوه بر شرح جغرافیایی ولایت کرمان به اوضاع معیشتی مردمان آن دیار پرداخته است. نکته مهم آنکه احمدعلی خان وزیری به جزئیاتی همچون میزان محصولات، نوع و مقدار صادرات توجه خاصی مبذول داشته است.

از آنجا که معیشت و اقتصاد شارح و بیانگر زندگی و اوضاع اجتماعی می باشد، از این حیث کتاب «جغرافیای کرمان» منبع در خور توجهی به شمار می آید.

کتاب «فرماندهان کرمان» تالیف «شیخ یحیی احمدی کرمانی» از دیگر کتب مورد استناد این پژوهش است. شیخ یحیی از رجال سیاسی و فرهنگی کرمان، که چندی نزد ناظم الاسلام کرمانی به تحصیل مقدمات عربی و شرح لمعه و قوانین پرداخت. گویا در تحت تأثیر ناظم الاسلام بود، که به مطالعه کتب تاریخی و اجتماعی پرداخت، و از صنف روحانیون که خاندانش از آنان بودند، تا حدودی فاصله گرفت.

به جز کتاب «فرماندهان کرمان» آثار دیگری نگاشته، از جمله «تاریخ هفت هزار سال» و «تاریخ و جغرافیای کرمان» و کتابهایی در هیئت و جغرافیا که متأسفانه اثری از آنها باقی نمانده و تنها اثر باقی مانده او «فرماندهان کرمان» است، که اختصاص به فرماندهان عصر قاجاریه کرمان دارد. ظاهراً این کتاب رابه سفارش میرزا فتح الله خان مشیرالملک یزدی پیشکار مالیه امین السلطان نایب الحکومه یزد نوشته است.

منابع او کتابهای مشهور دوره قاجار همچون «ناسخ التواریخ» و «منتظم ناصری» بوده‌اند. علاوه بر این دو کتاب، از خاطرات خود و دیده‌ها و شنیده‌های دیگران سود جسته است. کتاب با وجود مختصر گویی، اطلاعات ذی قیمتی راجع به اوضاع اجتماعی، سیاسی و فرهنگی کرمان دارد. همچنین راجع به میرزا آقاخان و خاندان او مرجعی قابل ملاحظه و در خور توجه است.

نویسنده «فرماندهان کرمان» نام میرزا آقاخان را عبدالجلیل ذکر نمود که در سایر منابع عبدالحسین آمده است.

همچنین راجع به شیخ احمد روحی و خاندانش در کنار دیگر رجال و بزرگان کرمان مطالب مهم قابل ملاحظه‌ای دارد.

ناظم الاسلام کتابی ارزنده بنام «تاریخ بیداری ایرانیان» دارد، که از حیث وقایع نگاری در میان کتب راجع به مشروطه جایگاه خاصی دارد.

میرزا محمد خان کرمانی معروف به ناظم الاسلام به لحاظ نزدیکی با سید محمد طباطبائی از رهبران مشروطه در جریان وقایعی قرار داشته، که دیگران از این امتیاز بی بهره بوده‌اند، و نویسندگان بعدی تاریخ مشروطیت همچون کسروی و ملکزاده از رجوع به تاریخ بیداری

ایرانیان بی‌نیاز نبوده‌اند.

ارتباط با انجمن مخفی که در واقع کانون مشروطه خواهان میان رو بود، او را با همشهری دیگرش مجدالاسلام در ارتباط نزدیک قرار داد.

«تاریخ بیداری ایرانیان» از آن لحاظ که ناظم الاسلام همچون دیگر کرمانیان علاقه خاصی به خاستگاه خود دارد. در شرح وقایع کرمان و علت و ریشه‌های رویدادها، بر دیگر کتب مربوط به مشروطه برجستگی و امتیاز دارد.

مقدمه کتاب در خصوص وقایع رژی و قتل ناصرالدین شاه، استنطاق میرزارضا کرمانی، اختلافات فرقه‌ای در کرمان، از اطلاعات و جزئیات برخوردار است، که تنها در کتاب ناظم الاسلام می‌توان یافت.

علاوه بر این ناظم الاسلام چندی به تلمذ در نزد میرزا آقاخان پرداخته، و روحیه آزاد منشی استاد در او تأثیر به‌سزایی داشته، چنانکه او را از سفر به عتبات باز داشته و به تهران کشاند، و از فعالین جنبش آزادیخواهی ایران گشت.

ناظم الاسلام در مقدمه کتاب، علاوه بر شرح و حال میرزا آقاخان و شیخ احمد روحی، به تشریح فعالیت‌های آنان پرداخته، از جمله راجع به دستگیری و قتل آنان مطالب مهمی را از زبان شاهدان و مطلعین آورده است.

همچنین ناظم الاسلام، بخش‌های از اشعار «نامه باستان» را با یک مقاله انتقادی راجع به ادیبان و شاعران ایران بقلم میرزا آقاخان در مقدمه «تاریخ بیداری ایرانیان» ذکر نموده است. این کتاب علاوه بر آنکه راجع به اوضاع اجتماعی و اقتصادی کرمان مطالب بسیار ارزنده‌ای دارد، از منابع مهم راجع به زندگینامه و اقدامات و مبارزات میرزا آقاخان محسوب می‌شود.

ادوارد براون* مستشرق انگلیسی، مؤلف کتابهای «یکسال در میان ایرانیان» و «انقلاب ایران» است، که علاقه زاید الوصفی را به ایران و ایرانی نشان می‌دهد. این دو اثر او از کتب مورد استناد و رجوع در این تحقیق‌اند. براون در کتاب «یکسال در میان ایرانیان» به شرح اوضاع اجتماعی و اقتصادی و فرهنگی نقاط مختلف ایران پرداخته، و در این میان کرمان

#- Adward. Brown

جایگاه ویژه‌ای دارد. جالب آنکه براون توقف دو و سه روزه خود در کرمان را به علت مهمان نوازی کرمانیان به یکماه تمدید کرد. اگر از سوی دانشگاه فرا خوانده نمی‌شد، این اقامت طولانی‌تر نیز می‌گشت.

حشر و نشر براون با اقیتهای مذهبی در کرمان سبب شده، وی اطلاعات جالب و منحصر به فرد به خوانندگان ارائه دهد.

البته لازم به ذکر این نکته است که براون ارتباطی با مجامع ازلیان در نقاط مختلف ایران داشته و لذا مطالب مهم و دست‌اولی در مورد فعالیت‌ها و اقدامات این گروه در نقاط مختلف ایران از جمله کرمان ارائه می‌دهد.

در این رابطه گاهی راه اغراق و مبالغه می‌پوید. شاید سبب آن گرایش او به این فرقه باشد. بر اساس همین گرایش بعدها با میرزا آقاخان ارتباط مکاتبه‌ای برقرار نمود. براون در کتاب دیگرش سید جمال و یارانش را بیش از دیگر اندیشمندان ایرانی مورد توجه و امعان نظر قرار داده است.

میرزا آقاخان کرمانی کتابی تحت عنوان «هشت بهشت» دارد که شیخ محمود افضل‌الملک برادر شیخ احمد روحی، با نام مستعار «جدی افندی» مقدمه‌ای بر آن نوشته است، این مقدمه حاوی بیوگرافی و شرح اقدامات و مبارزات سیاسی و فرهنگی میرزا آقاخان است. این شرح و حال منبع اصلی و مورد رجوع تمام کسانی است، که راجع به میرزا آقاخان مطالبی را نگاشته‌اند. شیخ محمود در شرح زندگی خصوصی میرزا آقاخان و شیخ احمد روحی اشاراتی جزئی دارد که حاصل ارتباط تنگاتنگ و صمیمی او با آنها بود.

لازم به ذکر است شیخ محمود در مورد تاریخ دستگیری میرزا آقاخان کرمانی و یارانش در استامبول ماه رجب سال ۱۳۱۲ ق را نوشته، در حالیکه تاریخ صحیح آن رجب سال ۱۳۱۳ هـ ق می‌باشد. این اشتباه توسط فریدون آدمیت در کتابش تکرار شده است.

یحیی دولت‌آبادی فعال سیاسی و از بنیانگذاران معارف در ایران و متهم به ازلی بودن چهره‌ای آشنا در تاریخ معاصر ایران است. او ادعا می‌کند تأسیس عدالت‌خانه توسط او در شمار تقاضای علما آورده شده است. ادعائی که بطور تلویحی توسط ناظم الاسلام کرمانی